

ВАНЯ МИЧЕВА*

Антикризисни езикови стратегии в книжнината от 17. век

MICHEVA, V.: Anti-crisis language strategies in 17th century literature. *Slavica Slovaca*, 56, 2021, No 3, pp. 438-447 (Bratislava).

This study presents the possibilities of literature to counter the crisis in the Balkans in the 17th century. The analysis of the language material by the New Bulgarian damascenes proves that the authors use special anti-crisis language strategies. The peculiarities of the text about Second Coming of Christ and the text about the Ten Commandments of God in the field of vocabulary, but also in morphology, syntax, are presented. The changes in the vocabulary towards the archaic damascenes and the introduction of words from the spoken language are pointed out.

Crisis, New Bulgarian damascenes, literary language on a folk basis.

1. Кризата през 17. в. и новобългарските дамаскини

През 17. в. в историята на българския език за първи път след Кирило-Методиевата епоха се възстановява връзката между книжовен и говорим език. Появяват се новобългарските дамаскини, чийто език е изключително близък до живия от тази епоха. След като традиционният книжовен език се използва векове наред, без да отразява аналитичните промени в развитието на българския език, какво налага неговата замяна точно през 17. в.? Причината не е във факта, че източникът на новобългарските дамаскини – сборникът с празнични слова и поучения „Съкровище“ (Θησαυρός) на Дамаскин Студит – е написан на новогръцки език, защото той е преведен на традиционен български език още през 16. в. Но точно от 17. в. нататък дамаскините стават изключително популярни, като към преведените слова се прибавят и оригинални старобългарски произведения, и апокрифи, написани на книжовен език на народна основа.

Причината за появата на новобългарските дамаскини е социокултурна. Тези текстове са реакция на всестранната и продължителна криза на Балканите през 17. в. В научната литература съществуват данни за природни и обществени катаклизми: голямо застудяване, наречено Малък ледников период, земетресения и наводнения, чести чумни епидемии, опити за ислямизация на българите от страна на османската власт, обществени вълнения, прояви на бандитизъм¹ и др. Ето защо българите са имали нужда от четиво, което да отговори на засиления обществен интерес към кризата и справянето с нея, при това

*Assoc. Prof. Vanya Micheva, PhD, Department of History of Bulgarian Language, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences, 52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria. v.micheva@gmail.com

¹ Динеков, П.: Отношения между българи и турци в София през XVI в. In: Георгиев, Св. – Бешевлиев, В. – Дуйчев, Ив. (ed.): Сборник в памет на проф. Петър Ников. София: Култура, 1940, с. 196-211; Цветкова, Б.: Хайдутството в българските земи през XV–XVIII в. София: Наука и изкуство, 1971; Ле Руа Ладюри, Э.: История климата с 1000 года. Ленинград: Гидрометеорологическое издательство, 1971; Hupchick, D.: The Bulgarians in the Seventeenth Century: Slavic Orthodox Society and Culture under Ottoman Rule. London: McFarland and Company, 1993.

разбираемо и достъпно, за да изпълни своята социална функция. Затова книжовниците създават новобългарските дамаскини на говорим език. Важни в антикризисната книжовна стратегия са както разбираемият език, така и подборът на четивата.

В състава на повечето новобългарски дамаскини основни са Словото за Второто пришествие от Дамаскин Студит и апокрифът Видение Павлово, които представят съдбата на хората след края на света. Кризата в реалността неминуемо води и до криза във вътрешния свят на българите, те се нуждаят от устойчиви нагласи и ценности, които да им помогнат да превъзмогнат тежките изпитания. А тези два текста представят християнското учение за човека като създател на своята съдба – кризата може да доведе до смърт, до края на света, но и тогава праведниците ще намерят покой и блаженство, а грешниците ще са заслужено наказани с вечни мъки. Така авторите на новобългарските дамаскини поучават своите възприематели и с ясни напътствия формират у тях стремеж към праведност и добри дела и отбягване на греховете.

О. Младенова и Б. Велчева в своето изследване на Ловешкия дамаскин привеждат убедителни доказателства за мястото на есхатологичната тематика в книжнината от тази епоха и за възможността именно Словото за Второто пришествие да е първото Дамаскин-Студитово произведение, преведено на новобългарски книжовен език.² В това проучване ще се опитаме да докажем, че българските книжовници от 17. в. се стремят да направят текстовете в новобългарските дамаскини максимално разбираеми и на смислово, и на езиково равнище, за да отговорят на изискванията на епохата за антикризисни езикови стратегии.

Екскерпиран е материал от Тихонравовия дамаскин,³ Троянския дамаскин,⁴ Ловешкия дамаскин,⁵ Копривщенския дамаскин,⁶ Люблянски дамаскин,⁷ Нов троянски.⁸ Този подбор на източниците отразява разнообразието им – използвани са дамаскини от I и II новобългарски тип (по класификацията на Е. Дьомина) и от тип тогива и тип тогази (по класификацията на Б. Велчева). Привлечен е и материал от архаичните дамаскини: Костенецки (ЦИАИ 503).

2. Антикризисни езикови стратегии в Словото за Второто пришествие

На първо място ще се спра на Словото за Второто пришествие като антикризисен текст. В края му преди поучението се открива описание на съдбата на праведниците и грешниците след Страшния съд. То е идентично в проучваните новобългарски дамаскини (Тихонравов, Ловешки, Копривщенски, Люблянски, Нов троянски). Целта на Дамаскин Студит е да създаде убедителна и пълна картина на задгробния живот, в която праведниците получават заслужено щастие и благо, а грешниците – мъки и страдания. Задачата на съчинението е преди всичко дидактична – да възпитава и предпазва възприемателите от неприемливи постъпки и по този начин да им вдъхва сигурност, че при

² Младенова, О. – Велчева, Б.: Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, с. 29-32.

³ Демина, Е. И.: Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть II. София: Издателство на БАН, 1971. 382 с.

⁴ Иванова, А.: Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в. София: Издателство на БАН, 1967. 397 с.

⁵ Младенова, О. – Велчева, Б.: Ловешки дамаскин, с. d.

⁶ Милетич, Л.: Копривщенски дамаскин, новобългарски паметник от XVII в. In: Български старини, II, 1908. 347 с.

⁷ Аргиров, Ст.: Люблянски български ръкопис от XVII в. In: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (= СБНУ). XI. 1895, с. 463-560.

⁸ Шалагина, В. – Шалагин, Г.: Дамаскин Студит. За второ пришествие. Нов троянски дамаскин. In Младенова, О. – Велчева, Б.: Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, с. 433-478.

съществуващата криза в битието им и приближаващия край на света те могат сами да определят съдбата си.

Когато праведниците щът да станъть о десна страна, а грѣшниците щът да въздышеть. Когато праведниците щът да се радзватъ, а грѣшниците щът да плачатъ. Когато праведниците щъ да пѣкатъ а грѣшниците вѣтъ. Когато праведниците сѣдѣтъ на хладъ, а грѣшниците въ страшнаа мъка. Когато праведниците щът да славетъ въ, и да пѣкатъ съ агглы. а грѣшниците осъдени със дѣвола, та викатъ и плачатъ ... Когато праведниците имаъ сичко добро ранско прѣд тѣх, а грѣшниците гледатъ та си желѣтъ. Когато праведниците почитатъ съ аггласкаа пѣснь, а грѣшниците засрамѣтъ със дѣвола когато праведниците ѡидатъ въ рай дѣто гостолобниго авраама. а грѣшниците въ тма черна със дѣвола. Когато праведниците съ радзватъ на небѣто, а грѣшниците се стопѣкатъ въ мъкъ. Праведниците се гледатъ и видѣтъ единъ другъго а грѣшниците се не видѣтъ ѡ тъмнина единъ другъго въ мъката. Праведниците свѣтетъ като слнцѣ. Я грѣшниците чрънѣтъ като катранъ. Праведниците сѣдѣтъ съти а грѣшниците мъчатъ гладны и жьдны. Праведниците въ рай, а грѣшниците въ дзпка тъмна. Праведниците със агглы, а грѣшниците със дѣвола. Праведниците пѣкатъ, а грѣшниците каратъ и сръдтъ. Праведниците горѣ и на нѣво и на землю а грѣшниците долъ въ бездна и къ мъкъ (Тихонравов 18.206–206б).

На семантично равнище текстът обединява шест признака, които се редуват в отделните части.

1. Физическо състояние – праведниците са сити, а грешниците гладни и жадни; праведниците са на хлад, а грешниците в страшна мъка. Налице са основните характеристики на материалното битие на хората, представени в опозиции.

2. Емоционално състояние – праведниците се радват, а грешниците плачат, въздишат, стопяват се; праведниците славят Бога и пеят, а грешниците викат и плачат. Очертани са границите на две противоположни чувства, които доминират – радост и печал, както и техните прояви: песни и славословия, от една страна, и плач, въздишки и викове, от друга.

3. Взаимоотношения – праведниците се гледат и се виждат, а грешниците не се виждат; праведниците пеят, а грешниците се карат, сръдят и бият. Налице са два типа социално поведение – на взаимопомощ и съпричастност (виждането има и метафоричен смисъл) и на враждебност и насилие. И в задгробния живот се възпроизвеждат утвърдените в човешката история различни социални отношения, които се осмислят в рамките на християнската парадигма.

4. Положение в пространството – праведниците са от дясната страна на Бога в рай, а грешниците в „тма черна, дупка тъмна“; праведниците са на небето, „горе на небето и земята“, а грешниците в мъката, „долу в бездна и мъка“; праведниците нависоко, а грешниците „в ниско“ (последното изречение е засвидетелствано само в Люблианския и Новия Троянски дамаскин). Откриват се основните представи за стратификацията на пространството, които съществуват и в традиционната култура, и в християнството. Дясната страна, небето, горе, нависоко принадлежат към положителното, доброто, божественото; а лявата страна, долу, дупка, бездна са с отрицателни конотации и се приобщават към злото, антибожественото.

5. Досег със сакралното – този признак се актуализира четирикратно в текста: праведниците славят Бога и пеят с ангелите, а грешниците са осъдени с дявола и Антихрист; праведниците ще ги почитат с ангелска песен, а грешниците ще ги засрамят с дявола; праведниците са с гостолобия Авраам, а грешниците – с дявола; праведниците са с ангелите, а грешниците – с дявола. Божественото сакрално има три ипостаси – Бог, ангелите (трикратно), Авраам. Антибожественото сакрално има две реализации – дявола (трикратно) и Антихрист.

6. Досег до светлината като архетипна проява на божественото – в края на текста се изтъква различното приобщаване на хората към светлината: праведниците „светят като слънце”, а грешниците „чернеят като катран”.

В признаците ‘физическо състояние’ и ‘емоционално състояние’ се отразява опитът на хората в опознаването на средата и другите себеподобни. В семата ‘взаимоотношения’ се открива и социалният опит на човешкия род. А в тълкуването на ‘положение в пространството’, както вече споменах, са налице и древни културни нагласи. При представянето на ‘досега до сакралното и до светлината’ присъства единствено християнското осмисляне.

На езиково равнище се откриват следните особености:

1. Анализираният текст представлява последователност от 16 изречения със *структурен паралелизъм*. Първите девет са сложни съставни с подчинени обстоятелствени за време, въведени със съюзната дума „когато”. Главното изречение е на второ място и започва със съюз а, което позволява да се изразят и отношения на съпоставяне. Наличието на съпоставителен съюз в началото на постпозитивно главно изречение е отличителна черта на паратаксиса на новобългарските дамаскини,⁹ която е свързана с говоримия език. Вторите 7 изречения са сложни съчинени съпоставителни със съюз а. Следователно основната сема на синтактично равнище е ‘съпоставително противопоставяне’, тя най-добре отговаря на семантичното противопоставяне на праведниците и грешниците.

2. Активизирани са и езикови средства от морфологичното равнище на езика. В първите две изречения сказуемите в главното и подчиненото са изразени с глаголи в бъдеще време. Тоест картината на райското блаженство и адските мъки се представя като нещо предстоящо. В третото и петото изречение само първото сказуемо (отнасящо се до праведниците) е глагол в бъдеще време, докато битието на грешниците е видно като нещо настоящо поради наличие на глагол в сегашно време. От шестото изречение до края всички глаголи са в сегашно време. Този преход от бъдеще към настояще, с превес на настоящето, много убедително внушава идеята за истинността, за сигурното съществуване на описаните действия и състояния.

Трябва да се отбележи и наличието на екзистенциални именни изречения с нулева реализация на сказуемото. Те в най-голяма степен подчертават втората именна част, тъй като подлозите (*праведници* и *грешници*) се повтарят, а сказуеми липсват. Важно е, че трите изречения от този тип се отнасят до най-значимите пространствени и сакрални същности: „праведниците в рай, а грешниците в дупка тъмна”; „праведниците с ангели, а грешниците с дявола”; „праведниците горе и на небето и на земята, а грешниците долу в бездна и в мъка”. Към тези три изречения може да се прибави и последното от Люблянския и Новия троянски дамаскин: „праведниците нависоко, а грешниците в ниско”.

3. Най-пряко върху когнитивните възможности на възприемателите въздействат елементите от лексикалната система на езика. В текста са налице поредица антоними, които са част от концептуалното съдържание на средновековната есхатология: *праведници* – *грешници*; *Бог* – *дявол*; *рай* – *дупка тъмна*, *тъма черна*; *радват се* – *плачат*; *видет* – *не видет*; *светят* – *чернеят*; *сити* – *гладни*; *горе* – *долу*. Засвидетелствани са и контекстови антоними: *ангели* – *дявол*; *слънце* – *катран*; *земя* – *бездна*; *се радват* – *се стопяват*. Антонимната структура изгражда представата за противопоставянето между праведниците и грешниците. А натрупването на синоними изтъква определени семантично натоварени концепти. Така за *рай* има само две номинации – *рай* и *небе*. А за *ад* има четири, като нито една не повтаря гръцката заемка в старобългарски *адъ*, а са употребени думи от го-

⁹ Мичева, В.: Паратактични отношения в историята на българския книжовен език. София: Дио Мира, 2013, s. 168-169.

воримия новобългарски език: *тъма черна, дупка черна, мъка, бездна* (последната лексема е съхранена с това значение от старобългарски). За праведниците са използвани по два пъти глаголите *радват се* и *пеят*. А за грешниците – синонимните двойки: *викат* и *плачат*; *карат* и *сърдят*. Следователно подборът на лексикални средства (антоними, синоними, повторения) в по-голяма степен подчертава отрицателната същност на битието на грешниците в пространството на ада. Авторите на новобългарските дамаскини по този начин решават най-важната социолингвистична задача на тази книжнина – да приобщи възприемателите към християнските ценности, като ги отблъсне от греховете.

4. Промените в езика с оглед приближаване да говоримия могат да се установят при сравнение с текста в архаичните дамаскини. Съпоставката с наличния текст от Словото за второто пришествие в Костенецкия дамаскин (без последните пет сложни съчинени съпоставителни изречения) показва, че са налице следните различия:

Костенецки дамаскин	Тихонравков дамаскин
скръвеще	щъть да въздышетъ
ликзють	щъ да пѣкаты
прохлаждени	сѣдетъ на хладъ
змиѡ	миѡ
прославляютьсе	да славетъ бѣ и да пѣкаты съ агглы
осъждаени	осѣдени със дѣвола
въса бл҃га	сичко добро раиско
почитаени	почитатъ съ агглекаа пѣснь
зничжаени	засрамѣтъ със дѣвола
въ нѣдрах авраамѡ	въ ран дето гостоловниго авраама
въ тмѡ кромешнѡ	въ тмѡ чернѡ със дѣвола
познавають друг друга	се гледатъ и видетъ единъ другыго
лицини друг друга невидеще	се не видетъ ѿ тьминна
просвѣтляюще се	свѣтетъ като слнце
помираеигы	чръкаты като катранъ

Във всички случаи езикът в новобългарския текст се приближава до говоримия. Последователно се заменят причастните форми с глаголни: *скръвеще* с *щъть да въздышетъ*, *прохлаждени* с *сѣдетъ на хладъ*, *осъждаени* с *осѣдени със дѣвола*, *почитаени* с *почитатъ съ агглекаа пѣснь*, *лицини друг друга невидеще* с *се не видетъ ѿ тьминна*, *просвѣтляюще се* с *свѣтетъ като слнце*. Като неподходящи са преценени сегашни и минали страдателни причастия, както и сегашни деятелни. На мястото на няколко архаичните лексеми и изрази откриваме нови съвременни: вместо *зничжаени* – *засрамѣтъ със дѣвола*; вместо *нѣдра авраамѡ* – *ран*; вместо *тмѡ кромешнѡ* – *тмѡ чернѡ*. Важна от лингвокултурологична гледна точка е употребата на разбираеми названия за рая и ада, защото точно те изпълщават в концептуалното си съдържание най-пълно представите за бъдещето на хората.

Въведени се нови лексикални единици, които липсват в архаичния дамаскин. На първо място между тях са думи, които назовават сакралното: *бог, ангели, ангелска песен, дявол* – 3 пъти. Подчертава се отъждествяването на праведниците с божественото и на грешниците – с дяволското. По-силно се открояват и цветовете характеристики на праведните и неправедните чрез сравненията като слнце и като катран.

3. Антикризисни езикови стратегии в Словото за десетте божии заповеди

На второ място ще разгледам още един конкретен текст от новобългарските дамаскини, който е с висок дидактичен статус и служи за насочване на възприемателите към праведно поведение – Словото за десетте божии заповеди. В него авторите последователно търсят и употребяват нови напълно разбираеми названия за лошите постъпки на хората, които се осъждат и отхвърлят с десетте „божии заръчания” или „божии заповеди”.

Номинациите на греховното социално поведение са думи от корена душман-: *душманлък* (1 път), *душманинлък* (1 път), *душманенлък* (2 пъти), *душманство* (1 път), които се срещат единствено в текста на Словото за десетте божии заповеди в съчетанията *имам душманинлък* и *държа душманенлък*. Засвидетелствана е и колокацията *имам караз*.

Я петое заръчанїе кожїе. дето да не прибѣишь нѣкого, ни хрестїанина, нито друга вѣра. ни другого нѣкого. нъ ни ти да имаш душманинлъкъ, и каразъ съсъ нѣкого хрестїанина. защо и това є каквото и да оубѣишь члѣк. сирѣч, дето да имашъ душманлъкъ на нѣкого (Тихонравов 1.56);

И които не дръжи душманенлъкъ ни на кого, тїе са снѣже бїжїи (Тихонравов 1.56).

Лексемата *вражда* не е засвидетелствана в това слово. Общо в текста на Тихонравовия дамаскин тя е по-честа, среща се 23 пъти в различни контексти, като често именно при изброяване на греховете. С по-малка фреквентност, но отново като название на грях, се осъществява и *ненавист*. С *ненавист* и *вражда* се характеризират отношенията между хората по време на езическото според Словото за Рождество Христово. Авторите на дамаскиновия текст очевидно са могли да избират подходящи лексикални единици при описанието на социалните грехове. Когато интерпретират греховността на човечеството, те използват утвърдени в традиционния книжовен език средства: *вражда*, *ненавист*, *ненавидяние*. Но когато искат да предпазят християните от тези прегрешения и да ги поучат по възможно най-разбираем начин, те предпочитат турските заемки с корен *душман* и *караз*. В случая тази диалектна лексика служи за изпълнение на дидактичната функция на словото.

Друг съществен елемент от отречената в Божиите заповеди човешка греховност са телесните пороци, и особено нерегламентираните полови връзки. Въпреки съществуването на лексемите *владъ* и *владница*, както и еднократната поява на *прѣлюбоу_дѣиство*, *прѣлюбоу_творец* и *любоу_дѣица*, основни за новобългарските дамаскини стават лексемите с корен *кур-*. Той е старобългарски по произход и означава ‘петел’. Кога точно се е извършил преносът от петел към един от важните атрибути на неговата сексуална сила, а след това към мъжеството на човека не може да се каже. Едва в езика на новобългарските дамаскини широко навлиза лексиката от говоримия език. Фактът, че в проучените дамаскини се откриват *курва*, *прѣкурва*, *курвя*, *сcurвя*, *курвоу_ство* и *курвалък*, доказва, че в диалектите именно тази лексикална група е назовавала проявите на блудство. Масовото присъствие на тези лексеми в текста е културно мотивирано – то отговаря на необходимостта текстът да бъде максимално достъпен за възприемателите. Тази литература не е предназначена само за духовния елит, а за всички българи християни.

Именно с лексеми от корена *кур-* се назовават проявите на нерегламентирани полови връзки и в Словото за десетте божии заповеди:

защо цюто любви и обгыче чюжда жена. тои є кърва и прѣлюбоу_творец. и далечны ѿ ба (Тихонравов 1.66).

пази се и ѿ своата си женъ. защо тї є даль бгъ женъ да раждашь дѣца, а нѣ заради да кървишь (Тихонравов 1.76).

Две лексеми: *курвовство* с 21 употреби и *курвалък* с една назовават точно блудството. Макар и еднократно засвидетелствана, *курвалък* отразява една важна тенденция – да се подбират средства от говоримия език. В случая наставката *-лък* е нова и идва от диалекта, като влиза в конкуренция с утвърдения книжовен суфикс *-ство* в *курвовство*. При формулирането на деветата Божя заповед авторите на новобългарските дамаскини предпочитат лексемата *курвалък*.

ДЕВЕТА Е БЖІА ЗАПОВѢДЪ. ШТОТО ДА НЕ СЪЗОВИШЬ. НИ СЪС ЖЕНСКО, НИ СЪСЪ МЪЖКО НИ СЪСЪ ДОБИТЪКЪ. ЗАЩО КЪРВА_ЛЪКЪ ШТОТО Е НА МЪЖКО И НА ДОБИТЪКЪ. ТА Е НАИ ГОЛѢМО БЕЗАКОН'ЪЕ, ПОВЕКІЕ ѿ СИЧКЪТИЕ ГРѢХЪВЕ (Тихонравов 1.76).

Забележителна е промяната в Божията заповед, регламентираща сексуалността. В текста на Стария завет сред Божиите заповеди, които Господ предава на Моисей, само две са свързани с телесните нужди и желания: „Не прелюбодействай!” и „Не пожелавай жената на ближния си!” (Изход гл. 20.14, 17; Второзаконие гл. 5. 18, 21).¹⁰ Вместо най-общото назоваване „Не прелюбодействай!”, в новобългарските дамаскини се осъществява прецизно изброяване: „ни със женско, ни със мъжко, ни със добитък”, което всъщност отразява битовата картина на света от тази епоха. А ценностното отношение: това е „най-голямо беззаконие, повече от всички грехове” връща възприемателите отново към религиозната картина на света. Всичко това изказано на разбираем език увеличава възможността да се спазват християнските норми. В Костенецкия дамаскин в друг контекст при изброяване на телесните грехове са използвани традиционните названия *мужеложество* и *скотоложество*, които запазват характера си на рядко употребявани композити и не могат да бъдат част от книжовния език на народна основа от XVII в.

В седмата заповед в новобългарските дамаскини се отхвърля вземането на чуждо нещо. И тук са налице лексикални иновации. Сравнението на наличните средства за номинация в старобългарския и в книжовния език на народна основа илюстрира процеса на сближаване с говоримия през XVII в. Срещу напълно изчезналите старобългарски лексеми *татъва*, *татъвина*, *татъ* се откриват новите *кражба*, *крадение*, засвидетелствани точно в Словото за десетте божии заповеди.

Ще представим и номинациите на алчността, друг значим личностен грях, който не присъства в Словото за десетте божии заповеди, но се споменава често в други текстове. За него се откриват: *сребролюбие*, *сребролюбство* – наследници на старобългарските лексеми *сървѣролюбѣство*, *сървѣролюблѣние*, *сървѣролюбѣствѣние* (по произход калки от гръцки), *неситство* – от старобългарското *несѣтъѣство*. Освен това лексемата *лакомство* – от стб. корен *лак-/лак-* е с ново разширено значение: вместо ‘ненаситен за храна’ – ‘ненаситен за богатства’. Точно с тази семантика е засвидетелствана в друг значим текст, свързан с кризата и края на света – Видение Павлово. А в Словото за Второто пришествие лексемата *болярство* е преосмислена и означава ‘стремеж към богатство’: ѿ волѣрѣство се еѣккъ грѣхъ ражда. ѿ волѣрѣство се еѣккакво зло повдигнѣва (Тихонравов 18.2206). Съществено от лингвокултурологична гледна точка е предаването на мисълта на ап. Павел: „Коренът на всяко зло е сребролюбието”, засвидетелствана в Супрасълския и Клоцовия сборник, именно с *болярство*. Може да се предположи, че според съставителите на новобългарските текстове тази лексема е най-близка до говоримия език и най-разбираема за реципиентите.

¹⁰ Библия. Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. София: Издава св. Синод на Българската църква, 1998, 1523 с.

4. Сближаването на книжовния с говоримия език като антикризисна езикова стратегия

При осъществяването на основната функция на новобългарските дамаскини – да достигнат до максимален брой възприематели, като ги мотивират да осмислят и преживеят тежката природна, икономическа и социално криза – най-съществена роля има езикът. Нашето проучване доказва, че съществува процес на сближаване на книжовния с говоримия език и това е най-важната характеристика на антикризисната езикова стратегия.

На лексикално равнище думи от говоримия език изместват по-редки книжовни думи от архаичните дамаскини: *видѣло* вместо *луче*, *просвѣтъта* вместо *вѣснати*, *осипати*, *юнашѣство* вместо *мужѣство*, *омираза* вместо *мръзостъ*, *добро* вместо *добродѣтель*, *добротворение*, *благолѣпие*, *добръ* вместо *благоговѣн*, *чюждинец* вместо *странникъ*, *кървил* вместо *вждимъ* и др. Откриват се двойки думи с близко значение, като едната е от традиционния книжовен език на архаичните дамаскини, а другата от говоримия, например: *сребролюбие* и *лакомство*, *прѣлюбоудѣство*, *владство* и *кървокетво*. В тези двойки диалектната лексема може да бъде и от чужд произход: така *дшманин* от турски е синоним на *враг*, *ненакитник*, *враждѣвник* от домашен произход; *нефелит* от гръцки е с близко значение до българските *колен*, *колнав*, *неджен*; *хандѣтство* от турски е синоним на *крадѣние*. Авторите на дамаскините се стремят да направят езика разбираем, затова въвеждат в книжовния редица думи от говоримия: 1. от домашен произход – *кривина*, *кривда*, *крадѣние*, *кражба*; 2. от чужд произход – *дшманин*, *дшманлък*, *хандѣт*, *хандѣтство* от тур.; *мартурисам* от гр.; 3. от домашен с преосмисляне на семантиката – *лакомство* (от стб. корен *лк-/лак-*) със значение ‘алчност’, *воларство* (от стб. *волар-*) със значение ‘сремеж към богатство’.

На морфологично равнище се извършва съществен скок от синтетизъм към аналитизъм, чиито белези са прецизно изследвани от В. Василев, Б. Велчева, Е. Мирчева¹¹ и др. Само ще подчертая, че аналитичният строеж на езика на новобългарските дамаскини го прави разбираем и улеснява възприемането на концептуалното съдържание на текста от адресатите. Активизирани са и езикови средства от морфологичното равнище на езика. Например: описателните форми за повелително наклонение в 1 л. ед. ч. приобщават и мотивират слушателите да изпълнят препоръчаното. Сред морфологичните средства трябва да се отбележи и степенуването на прилагателните и съществителните, чрез което се изтъква важността на назоваваните качества и обекти: *по люто*, *нан големитѣ грехове*, *нан праведнь*, *нан мъченик* и др.

На синтактично равнище се утвърждават съюзи от говоримия език. Диалектните съюзи от гръцки произход ами, ала стават главно изразно средство за съпоставителни и противопоставителни отношения, като изместват напълно старобългарското же и стесняват реализацията на нь. Турският съюз *я ... я* обогатява системата от разделителни съюзи в книжовния език, която е доста консервативна в историята на българския език. Новост са и българските съюзи *та*, *че*, *ако*, *ако*. Освен това се активизират и някои типове изречения, които превръщат поучителните слова в дамаскиновите сборници в достъпно и предпочитано четиво за всички българи от епохата на Предвъзраждането, защото посланията в тях са ясни и императивите на християнската

¹¹ Василев, В.: За някои архаични и нови черти в дамаскините (с оглед на новобългарския книжовен език). In: *Kształtowanie się nowobułgarskiego języka literackiego (do roku 1878)*. Wrocław – Warszawa – Kraków: PAN, 1990, s. 198-204; Велчева, Б.: Дамаскините от XVII в. и началото на новобългарския книжовен език. In: *Старобългаристика*, 2001, 4, s. 64-81; Мирчева, Е.: Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини. Велико Търново: Фабер, 2001. 316 s.

парадигма са изпълними. Такива са: съединителните изречения със съюзите *та, че*; изреченията с въпросителен или повелителен комуникативен статус, въведени от *ами*; заключителните изречения със *зато* и пояснителните със *сирѣч* (виж по-подробно В. Мичева).¹²

Антикризисната стратегия изисква приближаване на християнските императиви до възприемателите. Избягването на тежките последици от кризата и от възможността скоро да настъпи краят на света се постига чрез утвърждаване на ясни и категорични послания за праведно човешко поведение. Затова правенето на добро не е само сакрално действие, а част от ежедневните модели на поведение, а именно: „стори добро ... пост, милостиня“, „приглеждай сиромаси“, „погрижи се за възрастни и деца“, „не обичай много ядене, пиене, сън“ и др.

5. Изводи

Според проучването на материала в новобългарските дамаскини езиковата стратегия на българските книжовници по време на кризата от 17. в. се осъществява по следните начини:

1. Подбор на текстове, които показват последиците от човешкото поведение и мотивират хората да спазват определени етични императиви, наложени от религиозната парадигма и от социума.
2. Представяне на непротиворечиви послания – ясни и категорични с единство на смисловите и концептуалните акценти, със специално оформени поучения.
3. Цялостна и системна промяна на книжовния език на всички равнища, която осигурява максимална разбираемост на посланията от всички възприематели.

Ако направим сравнение с днешните антикризисни стратегии при справянето с кризата от Ковид-19, лесно ще установим, че всяването на страх е обща особеност на посланията тогава и сега. Но през 17 в. страхът е необходим за формиране на отрицателни нагласи към греховете и положително отношение към праведността и води до сигурност в определени модели на поведение. Докато днес страхът мотивира хаотично и непоследователно отношение към начините за справяне с кризата и най-вече несигурност в утрешния ден. В началото на 21 в. в условията на пандемия, която се тълкува плуралистично и многоаспектно, не се представят ясни и възможни за постигане етични и социални императиви, чието изпълнение да прави хората спокойни и сигурни. Освен това за разлика от разбираемия език на новобългарските дамаскини, днес написаното се вербализира с възможно най-неясни термини, неологизми и сложни синтактични конструкции. Очевидно днешните езикови стратегии са по-несполучливи от тези през 17. в.

Anti-crisis language strategies in 17th century literature

Vanya Micheva

This study presents the possibilities of literature to counter the crisis in the Balkans in the 17th century. The analysis of the language material by the New Bulgarian damascenes proves that the authors use special anti-crisis language strategies. The peculiarities of the text about Second Coming of Christ and the text about the Ten Commandments of God in the field of vocabulary, but also in morphology, syntax, are presented. The changes in the vocabulary towards the archaic damascenes and the introduction of words from the spoken language are pointed out.

¹² Мичева, В.: Паратактични отношения в историята на българския книжовен език. София: Дио Мира, 2013. 310 с.

According to the study of the material in the New Bulgarian damascenes, the language strategy of the Bulgarian writers during the crisis of the 17th century was implemented in the following ways:

1. Selection of texts that show the consequences of human behavior and motivate people to observe certain ethical imperatives imposed by the religious paradigm and society.
2. Presentation of non-contradictory messages - clear and definite with unity of semantic and conceptual accents, with specially shaped teachings.
3. Comprehensive and systematic change of the literary language at all levels, which ensures maximum comprehensibility of the messages by all recipients.

If we compare with today's anti-crisis strategies in dealing with the Kovid 19 crisis, we will easily find that instilling fear is a common feature of the messages then and now. But in the 17th century, fear was necessary for the formation of negative attitudes toward sin and a positive attitude toward righteousness and led to security in certain patterns of behavior. While today, fear motivates a chaotic and inconsistent attitude towards ways to deal with the crisis and, above all, uncertainty about tomorrow.

At the beginning of the 21st century, in the conditions of a pandemic, which is interpreted pluralistically and in many aspects, there are no clear and possible ethical and social imperatives, the implementation of which should make people calm and secure. In addition, unlike the intelligible language of the New Bulgarian damascenes, today it is written in the most obscure terms, neologisms and complex syntactic constructions. Obviously, today's language strategies are less successful than those of the 17th century.